

KIRÁLY ISTVÁN

Az emberválság regénye: Kosztolányi Édes Annája

(CSELEDGYILKOSSÁGOK ÉS CSELEDTÖRTÉNETEK.) „Nyilván én is sokszor olvastam az úságokban megjelenő kis napihírt, mely arról szól, hogy egy jó cseléd minden ok nélkül agyonverte jó gazdáját. Regényem megjelenése után tényleg levelet kaptam egy budapesti ügyvédtől, aki ... azt közölte velem, hogy Édes Anna tényleg él, ő védte azt a cselédlányt, aki gazdáját baltával ölte meg, ezt is Annának hívják, Schmidt Annának” — írta Kosztolányi az *Édes Anna* keletkezéséről. Tele volt ilyen típusú hírekkel a század eleji magyar sajtó. Ady, mint fiatal nagyváradi újságíró, jegyzett fel például egy hasonló esetet: Kátász Zsófia cselédlány meggyilkolta a maga gazdasszonyát. Karinthy pedig nem sokkal az *Édes Anna* megjelenése után, 1929-ben számolt be róla: az élet utánozza az irodalmat, Molnár Erzsébet cselédlány vallotta „csendes, fakó, kis cselédhangján” a rendőrszobán: „nem tudom, kérem, hogy történt, egyszer csak úgy jött, hogy meg kell ölnöm, vettem a kést, szurkálni kezdtem, vonszoltam, lenyomtam a fejét, tovább szurkáltam”. Egy kor megszokott, szabvány, társadalmilag tipikus bűnügye volt az ilyen gyilkosság: a cselédtragédia. Átvért benne a mélyek betegsége; a szociális és az etikai megoldatlanság. Az élet hozta Kosztolányi elé készen a témát.

S hozta ezt, ha nem is gyilkosság formájában, de cselédkérdésként a saját mindennapi, szokványélete is. Hozzá tartozott a középosztályi-értelmiségi-úri presztízshez, életvitelhez ekkor a cseléd. Szinte-szinte már státuszszimbólum volt. Gyermekkorától kezdve a regény írásának pillanatáig számtalanszor kellett, hogy felmerüljön Kosztolányiban is az az ellentmondásos, összetett érzés, melyet az *Édes Annában* Vízynéről írva így jelenített meg: „Ismét egy idegen lélegzet szűrte át a lakás levegőjét, melyet ők is szívnak, egy idegen szív dobogott itt, egy idegen élt velük egy födél alatt, megérkezett a legközelebbi és legtávolabbi, a barát és ellenség egy személyben: a titokzatos vendég, minden ház titokzatos vendége.” Mert ez volt a cseléd: a polgári lakások „titokzatos vendége”, lehet mondani, vendégmunkása. Hisz ott lapult már benne mindaz a probléma, melyet a vendégmunkáskérdés hozott fel később. A szegénység-gazdagság ellentétéből eredő, szociális s etikai elintézetlenség tört felszínre benne, s szólt be az óvni akart mindennapi létbe, a privát szférába is. Nem pusztán a feudalizmus maradványa volt ez, nem pusztán cseléd és úr viszony, de a század új betegsége is jelentkezett benne; az elmaradott világok, osztályok egyre szorítóbban érzett otthontalansága, helyet nem lelése; a szegénységben való elidegenedés; a Németh László-i láthatatlan bűn. Nem véletlenül nevezte Bálint György az *Édes Annáról* írva a cselédszobát a család gyarmatának: az akkulturáció, a magatartásminta-, értékszerkezet- és norma-ütköztetés — a szociális *adjustement* — kellett, hogy végbemenjen minden

egyes polgári lakásban a cselédkérdésén át a század elején. Tükröződött benne egy huszadik századi modellszituáció.

Éppen ezért — mint Kuncz Aladár írta — jelen volt folyvást a legújabb kori irodalomban a cselédregények, -drámák és -versek hosszú szériája. Elég utalni a Goncourt-testvérek *Germine Lacrteux*-jára, Flaubert *Egy jámbor lélekjére*, Maupassant *Histoire d'une femme de chambre*-jára, Bródy *Dadá*-jára, a *naturalisme de pitié* Audoux *Marie-Claire*-jéhez hasonló alkotásaira, avagy a Kosztolányitól is idézett Werfel-költeményre. Kedvelte a témát mind a naturalizmus, mind pedig az expresszionizmus: mind az elsődlegesen szociális, mind pedig az inkább etikai beállítottság. Hisz megjeleníthető volt rajta keresztül egy mind szociálisan, mind etikailag nyomasztó kérdés: a kiszolgáltatottság.

(A KONSZOLIDÁCIÓ, MINT PROVOKÁLÓ ÉLMÉNY.) Nem véletlen azonban, hogy egy társadalmilag-irodalmilag oly kézenfekvő téma, mint a cselédtema épp 1926-ban ért művé Kosztolányiban, hogy az az érdeklődés, amely oly karcolatokban, mint például *Egy pohár víz*, *Együtt mindig együtt*, *Boris könyve* már korábban is megmutatkozott, épp ekkor hozott létre egy ily nagyszabású művet. Bármennyire meddőnek tartotta is Kosztolányi az irodalom kapcsán a történelmi-társadalmi magyarázatokat, elkerülhetetlen itt egy ily típusú élmény számbavétele: a konszolidációé.

Végbement már ekkor — a húszas évek közepe táján — a gazdasági, politikai, társadalmi megszilárdulás: a háború után megingott kapitalista világ visszanyerte ismét a maga viszonylagos belső nyugalmát. S visszanyerte ezt Magyarországon is. Jelképes az, hogy a konszolidáció kezdetét jelző nemzetközi hírrel zárul az *Édes Annában* megjelenített történelmi események sora: „Csonka-Magyarországot fölvelték a Népszövetségbe.” Jelezte ez is: összefüggött egymással a konszolidáció és a regény létrejötte. Ez jelentette az ihlető társadalmi élményt. Mégpedig nem pozitív, de negatív vonatkozásban. Provokáló s nem ösztönző élményként. A látszólagos nyugalom és megoldottság mögött a művészi érzékenység a nyugtalanságot és a megoldatlanságot szorítón érezte. Mint Németh Andor egykori kritikája írta: „Ez a regény rettenetes szatíra a polgári társadalom boldog harmóniájára.” A hiányérzet szólt.

Igaz, az alapvető kultúrkritikai beállítottságnak megfelelően elmitizálta Kosztolányi ezt a hiányérzést. Individualitás és társadalmi lét, emberi lényeg és külső civilizatorikus fejlődés ellentétének látszott, ami valójában a társadalom belső ellentmondásossága, elintézetlensége volt. Az egyik oldalon ott állt a konszolidáció, a külsődleges civilizatorikus, anyagi rendeződés, a másikon viszont a belső lelki-morális megoldatlanság: a megváltatlan emberi szenvedés. Ahogy *Hetedhétország* című versében írta a költő:

Megettem a világot s kiokádtam.
Az élet meglehetősen egyforma.
Országhatárokon, nyelvterületeken robogtam előre,
oly szemtelen gyorsasággal,
hogy magam is megijedtem.

Hideg- és melegvíz-szolgáltatás minden szállodában,
néhol éjjélkor is lehet borotválkozni,
könyvet vásárolni. Telefonhívásra
nyomban házhoz mennek. Ámde, bevallhatom,
végső benyomásom fölöttébb leverő.

*Mert mikor vonatom száztiz kilométer
sebességgel lihegett e dicső városok
felé a füstben, a vékonyan csorgó
holdfényben, mindenütt láttam riadozva,
igen jelentősen
az ébren-alvó, népes temetőket.*

Világosan látszott a mű mögött rejlő, azt meghatározó, egészen máig, McLuhanig nyúló kultúrkritikai alapvető élmény: annak a tudata, hogy egy nagy faluvá változtatta már a technika a világ egészét, de kimaradt valahol ebből a fejlődésből az ember, az emberiség. Beszélt a verset poentírozó, lezáró ellentét. A technikai-civilizatorikus fejlődés eredményei, csodái mögött — a kultúrkritikai beállítottságra oly igen jellemzőn — ott érezte az én a „népes temetőket”: az emberi tragédiát, az emberi szenvedést; az egyéni élet megoldatlanságát, reménytelenségét. S ebből az érzésből a felszíni rend és a rejtett rendetlenség, az emberi boldogság külső látszata és a belső boldogtalanság, konszolidáció és lelki, etikai elintézetlenség ellentétének mély átérzéséből született meg az *Édes Anna* is. Nem véletlenül állt ott mottójában a Halotti Ima: *Circumdedederunt me.*

(AZ EMPÁTIA-VERSEK.) Felerősödött Kosztolányiban a konszolidáció megjöttevel együtt mindinkább az a pesszimista, negativista történetfilozófia, mely a háború élménye és a forradalmak bukása nyomán ültetődött el benne, s melyet így fejezett ki a *Néró* Senecaja: „Az ősember négykézláb mászott, én kocsin repülök nagy gyorsasággal... De ez nem haladás. Mindketten egyet teszünk, megyünk. Az lenne haladás, hogyha legyőzhetnénk önmagunkat itt belül, a belátás által.” A belső, emberi, etikai progresszió igénye volt ez a külsődlegesnek érzett, s a konszolidációt megteremtő, gazdasági fejlődéssel szemben. Annak megérzése rejlett mögötte, amit Ogburn nyomán *cultural lag*-nek, kulturális lemaradásnak nevezett el később a szociológia. Egy olyan világra vágyott az egyén, egy oly emberi tartásra, melynek nem a technikai-civilizatorikus, de a belső, lelki, morális haladás, a lélek kultúrája — az emberiség — lett volna a kulcsgondolata, a paramétere.

„Az írónak mindenekelőtt embernek és emberiesnek kell lenni” — vallotta Kosztolányi egyik nyilatkozatában. S ezt az emberiséget konkretizálva került előtérbe életművében a részvét gondolata. A lelki kultúrájának az empátia, a belátás, megértés, az ő szavával: a részvét — a másik ember gondolataival, problémáival való azonosulni tudás — volt nála a legfőbb ismérve; az az etikai parancs, hogy minden ember öncél: nem gép, nem használati tárgy, de külön becsülendő, nézendő valóság. Csöppet se véletlen, hogy épp a dezillúzió mélypontján s épp egy cselédlánynon eltöprengve merült fel benne először nagy erővel ez a gondolat. 1921-ben a maradéktalan dezillúziót már önmagában hordva, mindenféle társadalmi távlatot vesztve, azért, hogy élni tudjon, új célokat keresett a lélek, valami értelmet, feladatot a maga számára: az elvont ember felől a konkrét, valós ember — a *másik* — felé fordult tekintete. A becsengetett, s egy pohár vizet behozó cselédlánnyt elnézve ilyen, az *Édes Anna* irányába mutató érzések, gondolatok szakadtak fel benne: „Jaj, ha tudnátok, ti, kik kényelmesen elskatulyázzátok az embereket osztályokba, s ti is, kik még csak nem is skatulyáztok, sohase gondolkoztok, csak éltek gőgösen vagy döllyfösen, mit szenved a nap minden órájában az, aki nem tud cédulát ragasztani az emberek homlokára, hanem egyszerűen embereknek tekintti őket. Boldog az, aki nem néz az arcukba. De én folyton nézem és látom őket, ret-

tentő fényben, a könyvtárszolgát, kitől könyvet kérek, a villamoskalauzt, aki jegyet szakít, a tyúkszemvágót, aki a gőzfürdőben megadón görnyed a lábomra... Számomra nincs elintézve a kérdés azzal, hogy a cselédet háztartási alkalmazottnak nevezem."

Az emberek értékelésében az egyik legfőbb kritérium lett ekkor már Kosztolányi számára: mily mértékű az empátia bennük, mennyire képesek vagy nem képesek meglátni a másik emberben nem pusztán a szerepelkötelezettet, a nekik szükséges funkcióval rendelkező lényt, hanem az *embert*, a saját törvényű, önálló létezőt. Nem véletlen, hogy az *Édes Anna* Patikárius Jancsijának azt vetette például szemére az egyik szerzői megjegyzés, hogy „hiányzott belőle a részvét, mely egy idegen életet is éppoly végzetesen szükségesnek érez, mint a magáét”. Ijas Miklóst viszont a *Pacsirtában* Sárszeg átlagából épp az emelte ki, hogy olyan ember volt, aki „megért valakit, magába ölel egy életet, meztelenre vetkőztetve, hústól, testtől és átérti, mintha az övé volna”. Ily művek írása volt Kosztolányi számára is ekkor már a cél. Az *Édes Annában* is ez a törekvés élt. Gyergyai Albert szavait idézve ott élt benne a vágy, „hogy idegen sorsokba olvadhasson”. Ott élt benne az empátia-igény.

Alkotáspszichológiailag nézve az ekkor — a húszas évek derekán — született költeményekkel, a *Meztelenül* című kötet uralkodó verstípusával, az *empátiaversekkel* tartott az *Édes Anna* így belső rokonságot. Azokkal a művekkel, melyek műfajukat nézve — mint Kiss Ferenc rámutatott erre — élets jellemképek voltak, tartalmilag pedig azt a költői programot valósították meg, amelyet később a *Számadás* fogalmazott meg: „*idézd fel őket dolgozószobádba, — adj villamosabb életet nekik*”. Oly idegen sorsokat belülről átélő, megjelenítő versek íródtak ekkor, mint például a *Szegények, Nők, Özvegy a villamoson, Kalauz, Gépírókisasszony, Régi dajkánk egyetlen öröme, Az apa, Lankadt ibolya* stb.

A kötetcímmé tett *meztelenül* volt egyrészt ezekben a versekben a programmegadó. Nem a társadalmi, de a természeti emberre nézett elsősorban a költői vízió: az élet és halál, szenvedés s öröm koordinátái közt élő emberre, a magánszemélyre, arra az énünkre, amely — mint *Az orosz* című novellájában az író ezt megfogalmazta — abban a régióban élt, „ahol lefoszlik rólunk minden alakosság, mindaz, amit egy élet során tanultunk, magunkra szedegedtünk, csak az marad meg, amit a bölcsőből magunkkal hoztunk, ami a természet, ami az ősiség, ami az igazság”. A lényegét nézve az elidegenedett, pusztá szereppé, funkcióvá tett ember, a szerepember tagadását jelentette az így értelmezett természeti ember; az el nem idegenedett étellel volt azonos; azzal volt azonos a „meztelenül” élés.

Mint másik ismérv az ily szemszögből nézett *szegénység* volt jellemző az empátiaversek hőseire. Megidéződtek rendre az elsődlegesen nem szociálisan, osztályszerűen, de az előbb idézett emberdefiníció felől nézve vett szegények: az elidegenedett, magányos sorsok, a csonkító, torzító szerepek mögött rejlő szenvedő, érző, töprengő életek. A sikertelenek. Hiszen a sikeres életnek van helye a világban, otthonra talál az, akadnak folyvást tisztelői, hívei, barátai. A sikertelenek voltak mindig az otthontalanok, az örök idegenek, a Frantz Fanontól emlegetett „elhagyatottságkór” emésztettjei. Az ilyen típusú életeket vette észre s jelenítette meg a *Meztelenül* című kötet sajátos empátiaverseiben a művészi beleérzés. Valóra váltva azt a programot, amelyet később így sűrített össze a *Számadás*: „s ne a törtet tekintsd és csonka részét, — de az egész nem osztható egészét”. Ennek a rész helyett az egészre, a pusztá szerep helyett

az emberre néző belátáson, megértésen alapuló költői programnak volt az *Édes Anna* a legérvényesebb valóra váltója.

(ONTOLÓGIAI PARABOLA VAGY TÁRSADALOMKRITIKAI REGÉNY.)

Végigkísérte az *Édes Anna* befogadástörténetét az a kérdéssor, hogy az úrszolga ellentétet középpontba állító, az ellenforradalmi valóságot bíráló társadalmi regényként kell-e értelmezni, avagy sajátos, lételméleti kérdéseket felvető, preegzisztencialista parabolaként, oly műként, mely emberség-embertelenség, személyiség s világ elvont ellentétére épül, s nem a társadalmi, de az egzisztencialista értelemben vett kiszolgáltatottság benne a központi mondanandó. Ha nem is polemikus szembeállításban, de rögtön a regény megjelenésekor felmerült már ez a két álláspont. „Kosztolányi regénye szociális alkotás” — írta például a *Pandora* hasábjain Kodolányi János; vagy ahogy Németh Andor vélte: „egész odaadással rajzolja meg az ellenforradalom ideológiáját”. Elek Artúr viszont úgy vélekedett: „Itt... egyébről is, többről is van szó, mint egy kis cselédányi tragédiájáról. Ez a személytelen Édes Anna és személytelen környezete... szimbóluma valami ősinek és valami öröknek. Az egész életnek, melyben egymás iránt oly közömbösen forognak az emberek.”

Innentől kezdve különböző megfogalmazásban újból meg újból feltűnt a mű irodalmi útján ez a két eltérő értelmezés; annak a vitája, hogy „gyökereesen politikai regény”-e, illetve, hogy „mélységesen emberi kérdés” foglalat-e a mű. „Az Édes Anna politikai indulattól fűtött társadalmi regény”, „úr és solga viszony a kulcskérdés” benne „a maga konkrétságában”, a hősnő „kiszolgáltatottsága szociális természetű” — hangozott egyfelől. Másfelől pedig hangsúlyozódott: „Végzetesen félreértene a regényt, aki csak az úr-cseléd viszonyt látná e regényben ábrázolva; a maga történeti szociologikumában, szociologikus pszichologikumában. Az úr-cseléd viszony a jelenség, a kiszolgáltatottság a lényeg. A mindenkori és mindenfajta kiszolgáltatottság.” A regény erejét, kivételes művészi nagyságát nem utolsósorban épp ez a sajátos kettősség adja meg; az, hogy egyszerre volt értelmezhető realiztikus, társadalomkritikai műalkotásként, s egyszerre szimbolikus tartalmakat hordó preegzisztencialista parabolaként. Ily módon lehetett bensőleg összetett, hű valóság-tükör.

Ezt a kettősséget, belső komplexitást szem előtt tartva is: elkerülhetetlen azonban az analízis során (a hiteles jelentést feltárni akarva) az írói szándék s az innen eredő, formáló elvek számbavétele. Annak a tudása, hogy a regény nem társadalmi, épp ellenkezőleg: nyomatékosan anti-társadalmiregénynek készült. Elsődlegesen nem a szociális, de a személyiségetika síkján értelmezhető. Az az író beszélt benne, aki a regény keletkezésével szinte egy időben Galsworthy egy színdarabja kapcsán így nyilatkozott: „Nem írt iránydarabot sem az elnyomottak, sem az elnyomók védelmére, az életet tárta fel, mely türelem és irtalom nélkül meddő.” Nem úrszolga, de más törvényű ellentét szintjén formálódott így (legalábbis az írói szándékot nézve) az *Édes Anna* is: emberiség s embertelenség morális tengelyén.

(ANTITÁRSADALMISÁG ÉS KOMPOZÍCIÓ.) „Hiszen ennek minden sora épp ezt hangoztatja — írta Kosztolányi egy, az *Édes Anna* „szociális következtetéseit” számon kérő megjegyzés (valószínűleg Németh Andor bírálata) kapcsán —, hogy nincsen szociális következtetés, csak emberség van, csak jóság van, csak egyéni szeretet van és a gyilkosságnál is nagyobb bűn, ha valaki

durva, ha valaki fennhéjázó.” S másutt is megismételte ezt a művészi szándékot: „Nem a cselédek sorsán akartam javítani — írta —, hanem egy embert énekeltem meg, akit mindig megszánok.”

Nem utólagos, téves szerzői interpretáció volt mindez Kosztolányi részéről, de a mű egészét meghatározó, mélyen ott ható belső formáló elv. Nem utolsósorban innen érthető például az egyik legfontosabb művészi sajátosság: a kompozíció. Innen érthető annak mindenekelőtt egy oly hangsúlyos, erősen funkcionált, nagy helyzeti értékkel rendelkező összetevője, mint a nyitás és a zárás. Egy, az antitársadalmiság jegyében értelmezhető ellentétre — közélet és magánélet, társadalmi nyilvánosság és személyes élet ellentétére — épült fel mindkettő.

Nyitásban felhangzott — mottószerűen — az egy személynek szóló, végső, szomorú tiszteletadás éneke, a halotti ima, a *Circumdederunt me*, jelezve mintegy, hogy ennek törvényei szerint, születés és halál vonulatában, a személyes s nem a társadalmi lét tengelyén kívánta nézni hőseit a szerző. Ezt bizonyította az is, hogy a *Circumdederunt* tragikus komolyságával mintegy felelve, azt közvetlen követve megjelent, mint első fejezet, egy más törvényű rész: *Kun Béla elröpül*, melyben a proletárdiktatúra vezére s a Krisztinaváros bornirt polgársága felé egyaránt határt vont a narratori gúny. Szembenézett így egymással rögtön indításban egyéni s történelmi látás, individualitás és társadalmiság, személyes emberi sors és közösségi beállítottság, a *Circumdederunt me* s az azonos jelenségnek tekintett forradalom-ellenforradalom.

S hasonló típusú ellentétre épült a záró fejezet is. A közélet és a magánélet nézett szembe egymással ott is. Egyfelől látszott a Tábor utcán lefelé menő, képviselői választásra készülő Druma a maga korteseivel, másfelől pedig az író és családja az üvegveranda „csöndes zártságában”. Szemben állt egymással a nyilvános és a privát szféra, az utca és az otthon, a közönséges és az emberi idill. A regény zárómondatában a Hattyú kutya ugatása hallott. Mintegy megidézve azokat az érzéseket, melyeket a *Hattyú kutya* című vers így foglalt szavakba:

*Kik messze vannak tőlem és ígémtől,
Ne jöjjenek át soha a falon.
Ott túl úgyis az utca van, az utca
rokontalan szívemnek borzalom.*

A nyilvánosság, a társadalmiság szférájától való elzárkózás hírhozója volt a regényt befejező kutyaugatás.

Sem a nyitás, sem pedig a zárás nem tartozott hozzá szorosan, közvetlenül, cselekményszerűen a regény menetéhez, Édes Anna történetéhez, de hozzátartozott atmoszferikusan. Nem metonimikus, de metaforikus volt a szerkesztés. Tükröződött ezen a szerkezeti hangsúlyadáson át két ellentétes létezési mód. Szembeállítódott egymással személyesség és társadalmiság, magánéleti és közéleti sík.

S nemcsak a nyitás és a zárás, ennek az ellentétnek központi voltáról tanúskodott a lineáris kompozíció is, a cselekményvezetés. Paralelisztikus, ellentétező jellegű volt az. Az egyik oldalon ment előre a közéleti vonal: az ellenforradalom a mind erőteljesebb megszilárdulás — a konszolidáció felé. Vele emelkedett mind magasabbra Vízny Kornél karrierje is. A regény elején oly elhanyagolt volt még, „mint egy csavargó”. A befejezésben a gyilkosságot előzőn viszont már a piros gyékényszőnyeggel leterített lépcsősor legmaga-

sabb fokán állt, „szalonkabátban, nagyon szeretetre méltón és szinte fiatalabbá válva, megszépülve a tudattól, hogy mindent elért, amit az életben elérhet”. S várta a minisztert. Elégedett, sikeres élet volt. A fent tartozott hozzá, mint helymegjelölés.

Vízy sorsával párhuzamosan haladt előre az Édes Annáé, csak épp más irányúan, lefelé menőn. Mind teljesebb beszűkülés, tompultság, jellegtelenség lett úrrá rajta, a kényszeridentifikáció mechanizmusa mindinkább érvényesült: elfojtotta az egyéniséget. Annak ellenére, hogy társadalmilag szorosan Vízyékhez kötődött, hisz a jó cseléd sorsa gazdájával együtt emelkedik, javul: az ő útja mégis a mind teljesebb kudarc felé vitt. Ha Vízyéknél a fent, az ő esetében mindinkább a lent határozta meg a létezés helyét. Ellenkező irányúan futott a két sors. A történelmi-közéleti s a pusztán személyes-egyéni létezési sík eltérő volta hangsúlyozódott.

(ANTITÁRSADALMISÁG ÉS TÖRTÉNELMI LÁTÁS.) Nem pusztán az utólagos szerzői kommentár, s nem is pusztán a kompozíció tanúskodott a regényt átható társadalmi-látásellenességről, de ez határozta meg a műben fellelhető történelemszemléletet is. Annak két szembeötlő jellegzetessége egyrészt az irónia, másrészt pedig a negativitás nem utolsósorban innen volt érthető.

Mert mélyen ironizált volt a regényben adott történelemkép. Olybá tűnt az egész história, mint egy nagy színjáték. Vízynek és Ficsornak a kommunista uralom megszüntetésének pillanatában tanúsított, egymást „mértőszagos uram”-ozó, illetve „elvtárs”-ozó „világtörténelmi udvariassága” volt szimbóluma itt a történelemnek. A gyávaságnak, az álnokságnak, a tettetésnek világa volt az. Embertorzító. Vízynek, ennek a már nevével is a vízhólyagra, a belső ürességre emlékeztető, öntelt figurának szavaiban jelent meg itt a história igazi arca. Ezzel a kiáltással rohant be ő feleségéhez a kommün bukásakor: „Nem közönséges nap a mai, 1919. július 31. Történelmi nap.” S így gondolt vissza büszkeséget adó nagy élményére a „krisztinai ellenforradalomra”, erre az ostoba, céltalan tömegkavargásra is, mint „hol a történelem erjed s a sors vaskockái zuhognak”. Frázisokkal jelentett egyet nála a történelem. Kíelhette magát benne a bombasztok embere.

Az irónia mellett — attól elválaszthatatlanul — a közvetlen bírálat, a negativitás határozta meg másfelől a történelemlátást. Olybá tűnt az, mint amelyben felkavargott mindig az emberi aljasság. „Főpincérek ugrottak alázatosan” a bevonuló román tisztek elé, „névtelen leveleket írkáltak egymásról” a forradalom bukása után a megkerült emberek. Olybá tűnt az egész politika — ahogy a szerzői kommentár egy helyütt mondta —, mint ami „mindenkor csak az éhes emberek tülekedése, mely magán viseli az élet gyarlóságát, s minden rendszer csak azért tör hatalomra, hogy párthíveit állásokba ültesse”.

A történelemnek ezt az ironizált, negatív arcát tükrözte vissza a regény egyik legfontosabb hősének, Moviszter doktornak nem egy megjegyzése is. A kulcsfigura szerepét töltötte ő be. A közlésformaváltás — az impassibilité-t, a távolságtartó, szenvtelen előadásmódot egy helyt áttörő, megszólításos előadásmód — is tanúskodott róla, hogy vele, az ő érzéseivel; gondolataival tartott leginkább benső rokonságot a szerzői álláspont. S Moviszter folyvást a történelem ellen, illetve a történelmi gondolkodásban oly nagy szerepet játszó, elvont, általános közösségformák ellen beszélt. Már egymagában a foglalkozása jelezte beállítottságát. Az ellenalakokkal, a negatív pólus közéletben tevékenykedő figuráival, a Drumákkal s Vízyekkel szemben, mint Camus Pestisének hőse, ő is orvos volt. Nem a társadalomra, de a szenvedő egyesre irányí-

totta tekintetét már egymagában a hivatása is. Nem véletlen, hogy az ő szájába volt adva Kosztolányi többször hangsúlyozott kedves gondolata a valós közvetlen s a közvetett, áttételes, így hazugnak tartott közösségekről. „Csak Péter és Pál van. Emberek vannak. Nincs emberiség” — hirdette Moviszter. „Az emberiség holt fogalom”, „papírfogalom”. Fiktív közösségnek tűnt ez előtt a személyiségközpontú, minden történelmi súlyú kollektivitást elvető szemlélet előtt még a haza is. „Az is valami nagyon szép és nagyon tág fogalom — fejtegette Moviszter. — Túlságosan nagy. Mennyi bűnt követnek el a nevében.” Nem történelemben, társadalomban, csak Péterben, Pálban, csak személyiségben s kis közösségben, az *én* és a *másik* atomegységében akart gondolkodni itt egy történelemellenes beállítottság. „Csak egy ember vagy. De hát mi több, mint egy ember? Se két ember, se ezer ember nem több nála” — hangzott a személyiségközpontú világkép aritmetikája.

Ezt a következetes, a regény egészen végighúzódo történelemellenességet figyelembe véve, nyilvánvaló az, hogy nem társadalmi, épp ellenkezőleg: anti-társadalmi regény volt az *Édes Anna*. A minden korábbi Kosztolányi-regény-nél gazdagabb korrajzra, a kommün bukásának, az ellenforradalom győzelmének részletes bemutatására mintha csak a kontrasztthatás kedvéért lett volna szükség. Mintha csak azt akarta volna szuggerálni ez a konkrét történetiség: Édes Anna és a többi Édes Anna szempontjából nézve közömbös mindez. Más kontextusban élnek az igazán fontos emberi problémák: a történelmen kívül. Erről tanúskodott a perspektíva is: a regényben végig ott ható kétfrontos szerzői attitűd.

(KETFRONTOS SZERZŐI ATTITŰD.) Döntésre szorító szituációban — forradalom s ellenforradalom közti átmenet időszakában — játszódott az *Édes Anna* története. Ebben a kiélező helyzetben még erőteljesebben ugrott szembe a szerzői nézőpontot meghatározó, kívülálló, mindkét oldal felé egyaránt határt vonó állásfoglalás, a kétfrontos attitűd. Igazuk van azoknak, akik — mint például Bóka László vagy Juhász Ferencné — az ellenforradalom határozott bírálataként értelmezték a regényt. Következetesen végighúzódo rajta ez a kritika. Nem kétséges azonban az sem, hogy ugyanakkor a kommünt is bírálta a mű. Anna nagybátyjának, az „öreg marxista” házmasternek, Ficsornak a rajza, az ő szolgálékűségének kigúnyolása, a „vad, örült matróna” vagy a „forradalom döglött patkányának” emlegetése már egymagában bizonyosság volt erre. Könnyen találhattak hitelesítő adalékokat a regény anyagában azok az értelmezők, akik (mint például Baráth Ferenc vagy a *Széphalom* egykorú recenzense) a mű antikommunista voltát hangoztatták, mondván: Kosztolányi „igazolást kívánt keresni a kommunizmussal szemben elfoglalt álláspontjára”, „életre keltette a közelmúltat, mint egy rossz álmot”.

Ez a kétfrontos, fölöttes, tüntetően nem elkötelezett szerzői attitűd tükröződött az önelhelyezésben is. Nemcsak Moviszter doktorról beszélve tartotta fontosnak megjegyezni a szerző, hogy hőse „nem volt se burzsoá, se kommunista”: önmagát is így rajzolta be a záró fejezetbe. Jelezte ez a szokatlan, sajátos személyesség, hogy az ő élethez, világhoz való viszonyának is dokuméntuma egyben a regény. S „kétfrontos” volt ez az önbeállítás, a rögtönzött önkép. Gúnyosan, lenézőn úgy emlegette őt itt a regény egyik legellenszenvebb figurája s annak kísérlete, a csak a maga szintjén — az érdek s karrier koordinátái közt — gondolkodni tudó közönségesség, mint ki „okos ember”, mert hol „nagy kommunista”, hol „nagy keresztény”, mindig azzal tart, „ahogy a szél fúj”. Éppúgy, mint regénye kulcsfigurája, miképp Moviszter, ő is a se-

hová sem tartozás büszkeségével élt. Az a Kosztolányi jelent meg itt, aki számtalanszor s a legkülönbözőbb formában utasított el mindenfajta társadalmi elkötelezettséget, irányzatosságot, mondván: az „mindig valami átlátszó, sekélyes elfogultságon alapul, merőben közönyös, hogy az az elfogultság jobb-oldali-e avagy baloldali”.

A Moviszter-szerű kétfrontosan élő, a kommunistáktól „klerikális orvosnak”, a Druma-féle keresztényektől pedig „öreg bolsevikinek” tartott el nem kötelezett élet volt Kosztolányi számára az *Édes Annát* írva végig az eszmény; az az ember, ki nem a társadalom harcaiban, csupán a személyiség, az egyes ember viszonylatában, nem jobb és bal, de lent és fent ellentétében gondolkodott, ítélte, s nem ismert más közösséget, csupán a József Attilától társadalmiatlannak nevezett emberi együttest, a természeti emberét. Azt az „emberi közösséget, mely — ahogy Moviszter kapcsán írta a regény — magában foglalja az egész világot, minden lelket, aki él és élt valaha”.

Kosztolányi saját hitvallásával vágott egybe ez a moviszteri krédó. Ahogy nem sokkal az *Édes Anna* után egyik cikkében írta: az oly típusú írók iránt érzett különös rokonszenvet, mint például az amerikai O'Neill, aki — fejtegette — „hadat üzen minden tömegnek, minden szervezkedésnek, akár jobb-párti az, akár balpárti. Mivelhogy költő, észreveszi a sok közül az egyet, az ő jogait és nyomorúságát kiabálja. Nem tud belenyugodni abba, hogy mi emberek csak szám legyünk a sokaságba”. A társadalomközpontú szemlélettől élesen elvált ez a személyiségre, egyes emberre koncentráló látás. Nem bízott ez semmiféle társadalmi tettekben. Mert meggyőződése volt, beszennyez minden ideát a társadalmi praxis. Mint Moviszter mondta egyik vita közben: „Egyetlen ideát se szabad megvalósítani. Akkor vége. Csak maradjon fenn a felhők között. Úgy hat és úgy él.”

A marxista kritika Kosztolányi bírálatának egyik kulcsidézete ez a moviszteri mondat: a társadalmi praxisnak ez a tagadása. S joggal az. Mert valóban megszólalhatott s meg is szólalt az ilyen gondolatokon át, ha nem is valamiféle individualista cinizmus, vagy a meglevővel való rossz kompromisszum, de mindenesetre egyfajta erős, elabszolutizált tragédiaérzet, a személyiségközpontú világképpel a huszadik században oly gyakran együttjáró kultúrkritikai pesszimizmus. Az emberiséget, az emberi egészt nem véve számba, az egyéni halál könyörtelensége felől nézve s abszurdnak vélve így az emberi létezés, meggyőződése volt Kosztolányinak, hogy hiábavaló minden cselekvés: összeegyeztethetetlen tisztaság és tett, valóság és érték. Ahogy *Aurelius* című novellájában írta: „Tiszták csak addig lehetünk, amíg gondolatainkkal játszunk. Mihelyt hozzányúlunk az élethez, tele vagyunk az élet förtelmes ellentmondásaival, s kezünk csupa vér és csupa sár.” Beszennyez, visszájára fordul szerinte még a jótett is. „Sohase tudjuk, hogy jótetteinkkel micsoda rosszat művelünk — jegyezte föl *Szegény asszony* című novellájában. — Cselekedni mindig veszedelmes. Legalább mesterem, Lao Cse, a kínai bölcs ezt vallja. Szerinte az igazi jószág közönyös, az igazi okosság néma. Légy tiszta, de csöndes, hirdeti. Még megszólalni is veszedelmes.”

Camus újkori szentjének, *A bukás* Jean-Baptista Clamence-ának bölcsellete volt ez. Az a meggyőződés tükröződött benne, hogy éppúgy, mint az abszolút esztétikum: az abszolút etikum is az életen kívül létezhet csupán. A *homo moralis* és a *homo aestheticus* így esett egybe Kosztolányinál. A közös nevezőt ez jelentette: a következetes élettagadás. Mint „keleti hitregét”, „mesét”, „tündérmesét” utasított el egy ily világkép jegyében a költő minden életjavító cse-

lekvéshitet. Könnyörtelen pogánynak vallotta magát, aki közvetlen szemléli „az élet egyszerű és fölösleges tragikumát”.

Következtesen nihilista világkép volt ez. Ugyanakkor azonban nemcsak egy közvetett apologetika volt lehetséges ennek birtokában, mint ahogy nem utolsósorban Lukács egyoldalú modernség bírálata nyomán a marxista kritika oly soká vélte. Ott rejtett benne nem pusztán egy végletes életidegenség, de egy felfokozott erkölcsi érzékenység is, így egyfajta közvetett társadalomkritika. Ahogy József Attila felfigyelt erre: ott rejtett benne a „társadalmi üresség” észrevése, az adott rossz világ elvetése s így egy más, lehető világ önkénytelen igenlése is. Megszólalhatott rajta keresztül nem pusztán egy szélsőséges esztéticizmus, de egyben egy oly típusú, tiltakozó-művészi attitűd, amely a maga esztétikai jellegű, anarchisztikus nihilizmusában akarva-akaratlan társadalombírálat is volt. Teljes tagadás. Negativitás. S az *Édes Anna* ebbe a típusba tartozott bele. Annál is inkább, mert különös erővel s különös hangsúllyal hozta ki benne a tiltakozó oldalt a választott téma: a cselédtrónt.

(TÁRSADALMI TÉMA — SZEMÉLYISÉGGÖZPONTÚ VILÁGKÉP.) Számos mozzanat tanúskodik róla, hogy éppúgy, mint a *Néróból*, a *Pacsirtából*, az *Aranyáskányból*, kielemezhető az *Édes Annából* is egy elontologizált „ellenalkotás”. Ha nem is egy ellen-fejlődésregény, egy ellenidill vagy ellen-nevelés-regény, de mindenesetre egy a létabszurditást megjelenítő antitársadalmi-regény. A személyes emberi és a társadalmi civilizatorikus szféra elvált egymástól, áthidalhatatlannak tűnt a kettő közötti ellentét. Megjelenítődött az emberi létezés tragédiája: a nagyobb erőknek — a semminek, az életörületnek való kiszolgáltatottság, a tehetetlenség, hol is nem maradt más cselekvési lehetőség az egyén számára, pusztán a passzív tett: a Moviszter-féle irgalom, részvét.

Kosztolányi azonban ezt a tragikus létélményt egy hangsúlyozottan társadalmi jellegű téma segítségével egy cseléd történetén, az úr-cseléd viszony konkrétumán át szálaltatta meg. Nem allegorizáló, de — a lukácsi értelemben véve ezt a szót — szimbolizáló lett ezzel az ábrázolás. A maga valós beágyazottságában, történetiségében és társadalmiságában mint szociologikum mutatkozott meg az ontologikum. S ez az ábrázolásmód az írói világképet ellenpon-tozta, korrigálta szinté. Érvényesült a művészi alkotás külön logikája, az, amit Engels nyomán a realizmus győzelmének nevezett Lukács. Háttérbe tolta a hangsúlyozottan konkrét szociális megjelenési forma az elontologizáló elemeket, csökkentette a polemikus élt: a személyiségelvű világképnek később az Ady-vitában kibomló, a létet „változhatatlan siralomnak” vélő társadalmiságellenességét. Mellékessé vált az. Előterbe került a személyiségközpontú világképnek az az oldala, amely egy társadalomközpontú látás számára is érték: a kritikai oldal, a személyiségfélézés. Valóság és eszmény, tény és érték, anyag és szellem, társadalmi szféra és belső lelki szféra elmitizált, kultúrkritikai ellentéte a megjelenítésmód hatására átfogalmazódott: *értékelvű* és *érdekelvű* gondolkodás társadalmilag konkrét ellentétévé vált.

Elsődlegesen nem „az élet roppant tébolyát és érthetetlenségét”, a létabszurditást tükrözte vissza innen szemlélve többé már a regény (bár ez is benne volt), de az emberségválságot: *érdeketikának* és *értéketikának* — a Max Weber-i terminus technicust használva —: *célracionális* és *értékracionális* gondolkodásnak az egész modern emberi fejlődés s így a szocialista fejlődés szempontjából is oly igen lényeges problémájáról szolt. Nem a létörületet megjelenítő *action gratuite* volt innen tekintve már elsődlegesen *Édes Anna* tette, de

lázadó mozdulat. Az érdekek síkján nem, de az értékek síkján érthető volt az. Választ kapott innen szemlélve a fejezetcímbe is kiemelt „miért”. Robbant az emberség.

(KÉTFAJTA ÉRTÉKREND — KÉTSÍKÚ SZEMLÉLET: DRUMA ÉS MOVISZTER.) Kétfajta értékrendben, két eltérő síkon gondolkodtak az *Édes Anna*-ban megjelenített embertípusok: az érdek és az érték eltérő síkjain. Ez ugrott ki különös erővel a regény két hősenek, Drumának és Moviszternek az alakrajzán át. Devecseri Gábor figyelt fel rá, hogy a regény igazi hőse valószínűleg nem Édes Anna, s nem is Víznyék, de ez a két ember volt. „Ők az Édes Anna főszereplői — írta. — Ők ennek a csendesen, de hatalmas erővel vádoló könyvnek titkai, kulcsai is.” Valóban ezek voltak: a regény legerőteljesebben funkcionált figurái, mintegy kulcsfigurák. Sugallták jellemükkel a lényegi mondanót: érdekletika és értéketika ellentmondását.

A kor nagy hatású parabolájának, Thomas Mann *Varázshegyének* struktúrájára emlékeztetett szinte innen tekintve az *Édes Anna*-é. Példázatszerű, sűrítő helyképpel, modellszituációval és szimbolikus jelentést hordó kontrasztfigurákkal dolgozott a mű: kiszínező és kontrapunktikus volt a felépítés. Egy kis „varázshegy” volt mintegy a regény választott színtere, az Attila utca 238. szám alatti ház. Egy elszigetelt külön valóság, a nagyvilágot tükörfőző kisvilág. S benne (mint Hans Castorp körül Settembrini s Naphta) úgy állt ott Édes Anna sorsát magyarázón két ellentípus: Moviszter és Druma. Kétfajta értékrend fogalmazódott meg rajtuk keresztül.

Már a külső jellemzés révén is hangsúlyossá vált a két kulcsfigura közt feszülő különbség. Moviszter súlyosan cukorbeteg volt: „a sir szélén állva”, „botjára támaszkodva vonszolta fáradt testét”. Messziről látszott rajta a sikertelenség. Felesége csalta, orvosi tudományos pályája megszakadt, „tömegmunkát kellett végeznie”. Nemcsak vallomása után, általában is messze húzódtak tőle az emberek. A halál előtt állva a napi érdekharcokból, a világból mintegy kioldottan élt. Druma viszont teljes egészében bent élt a világban. Szép, daliás férfi volt: fiatal, rámenős, magabiztos, harsány; sikeres élet. Csupa egészség. Ügyvédi irodája mind nagyobb forgalmat bonyolított le. „Nagy ellenforradalmárként”, a rendszer embereként tartották számon: „arca lángolt a história látától”; a regény befejezésében már képviselői választásra készült. Ezer szállal kötötte őt a mindennapok érdekhálózata. Az volt számára a létezési tér.

Mind Druma, mind Moviszter esetében a kereszténység határozta meg a világnézetet. Csak épp Drumánál az ellenforradalom, az úgynevezett keresztény kurzus támogatásával jelentett ez egyet, egy intézményrendszerhez, az intézményesített egyházhoz volt ez kötődés. Pusztá jelszóként élt, mint frázis-kereszténység. Ahogy Elek Artúr írta: „alapjában közömbösen ment el minden ideál mellett”. Moviszter kereszténysége viszont más típusú volt: nem egyház-, de eszmekötődés; pusztá lelki tartás. A gondolat néma beszédében „katakumén”-nek hívta önmagát. „Az őskeresztények hősi papjai” voltak rokonai; azok, kiknél a vallás még értékigény volt, s nem hatalom s intézmény.

Druma és Moviszter jellem- s értékkülönbsége már nevükben ott élt. Szerette Kosztolányi a beszélő neveket: itt is már ezzel is rögzítette a maga hőseit. A *Druma* név a *duma* és a *drusza* szó egybevegyítése, kontaminációja volt. Emberek közötti otthonosságot, életrevalóságot, jó beszélőképeséget, kételyek nélkülséget, magabiztosságot sugallt; sosem töprengést. S mindezt még jobban felerősítette a *Szilárd* keresztnév. S ily beszélő név volt a *Moviszteré* is. Régi,

magyar humanisták emlékét idézte a maga latinos-németes csengésével ez a vezetéknev, a Zwittingerre emlékeztetett, s belecsengett a latin *magister* szó. S régi szenteket idézett a *Miklós* keresznév. Már a névben felsejlett így mint lényegi vonás az értékvonzódás, a humánus érzés.

A regény legfunkcionáltabb jelenetében, a bírósági tárgyalás leírásában, Anna tettének megítélésében ütközött ki legerőteljesebben Druma s Moviszter között feszülő ellentét. Mindketten érteni vélték a lányban ott ható indulatokat, a motivációt. Csak épp másképpen s másfelől. S így más jellegű volt az ítéletük is. Druma gazembernek, Moviszter viszont áldozatnak tartotta Annát. Az ügyvéd már rögtön a gyilkosság felfedezése után akasztatni akart. Védte a rendet, a biztonságot, az intézményrendszert. Mindent az érdekek logikájával, a nyers racionalizmussal magyarázhatónak véelve, a kommun hatását, az onnan jövő „mérget”, a bosszút, irigységet látta a tett mögött, mint fő felhajtó erőt. A testet öltött rosszat lelte meg Annában. „Ki kell irtani, mint egy mérges kelevényt” — hangoztatta folyton.

Moviszter viszont másképp gondolkodott. Ő nem a rendet, de az embert nézte, nem a világ adott törvényei szerint, de értékközpontúan mérlegelt, szemlélte. Ezt visszatükrözve, „földi” és „égi” igazságszolgáltatás elvált tudatában. Az csak a tényekre figyelt, ő meg a szándékokra, érzésekre s a személyes sorsra is. Másképp látta így Anna tettét, helyzetét. Hiába mondták a többi tanúk, hogy milyen jó dolga volt a lánynak Vízynél, hogy „szerették és megbecsülték”, hogy „asszonya maga volt az angyali jóság”, hogy „több ilyen hely nem volt Budapesten”. Az értékközpontú gondolkodás látni s érteni vélte a személyiség hiányérzeit. Belülről szemlélte. „És aki belülről lát valamit — hangzott ehhez a szerzői kommentár — az másképpen látja, mint aki csak kívülről látja.” Másképpen látott Moviszter is. Tudta azt, mit a tárgyaláson ki is kiáltott: „Ridegen bántak vele... Szeretet nélkül bántak vele.” „Embertelenül bántak vele.” Nem az érdekek, de az értékek síkján gondolkodott.

S ez volt a nézőpont végig a regényen a szerző részéről is. Nemcsak a forma, a Moviszterrel való azonosulást jelző közlésmódváltás, a szerzői távollétet megszüntető, auctorális megszólítás tanúskodott erről, de Kosztolányi kevésk alkotáspszichológiai megnyilatkozásainak egyike, az *Édes Anna* keletkezéséről mondott vallomása is: „Az *Édes Anna* írása alatt — mondta regénye születéséről —, nem tudom miért, mindig a temetési szertartás latin verseit mondogattam és énekeltem. Ez azonnal visszazökkentett hangulatomba. Ez volt az alaphangja. A fönséges, ókori versekből merítettem erőt.” Az emberi élet sajátos törvényű szemléletére készítetett ez a hangulati beállítottság. Éppúgy mint Moviszter: nem az élet, hanem a halál tudatát magában hordva nézte, ítélte meg maga az író is regénye hőseit.

Egyrészt megértőbbé tette ez a szemléletmód. Ki a halál felől néz (tanúrá olyan vers, mint a *Halotti beszéd*), jobban észreveszi a másokban a hozzá hasonlót, a szenvedő embert, a másokban a testvért. Minden empátia alapja teremődik meg: az emberrokonság tudata, az embertestvériség. Ahogy az *Idegen* című novella hősei gondolták, körülállva egy szállóban egy váratlanul meghalt idegen ágyát: „Most már megismerték őt. Most már tudták, kicsoda volt. Ember volt, ki a földön járt, mint ők, és elment innen, amint majd ők is elmennek. Többé már nem volt idegen. A testvérük volt.” Másrészt elősegítette ez a szemlélet az érdeketikával szemben az értéketika érvényesülését. Hiszen az élet minden érdekmegfontolást hangsúlyossá tesz. Ott a siker a mérték. A halál felől nézve viszont semmi sikerigény nem lényeges többé. Felszabadul az én az érdekszempontok rabsága alól. *Man-selbst*-ből *Ich-selbst*-té lehet, ki-

vülről irányított heteronom sorsból belső vezérlésű, autonóm életté. Vallhat az ember mennyiségi szükségletein túl a lélek igényéről, az értékek vágyáról, a minőségi szükségletek nélkülözhetetlen, fontos szerepéről.

(AZ ÉRDEKETIKA ÉS ISMÉRVEI: ZÁRTSÁG S ÉRTETLENSÉG.) Elsődlegesen nem egy szociális, de egy értékrendbeli konfliktus adta az *Édes Anna* központi témáját, ez értette a rejtélyes tettet, a történet gyilkosságát. Szembenézett egymással a Vízyék világa, az elidegenítő érékgondolkodás és Anna világa: a belső értékigény. Számos vonatkozásban eltértek egymástól az Anna sorsában szerepet játszó emberek, Vízy, Vízyné, Patikárius Jancsi stb.; egyben azonban mégis megegyeztek: az érdektörvényei szerint gondolkodtak mind. Nem az ember volt fontos számukra, hanem a dolog. Célracionális volt beállítottságuk. Mint két jellegzetes ismérv, zárttság s értetlenség tartozott hozzá ehhez a világhoz.

Édes Anna környezetét leírva a zárttság hatott ott a regényben fő formáló elvként. Zárt, külön világ volt már egymagában is a Krisztinaváros s azon belül még zártabb az Attila úti ház. Mint a regény írta „még zártabb lett és még sötétebb” az a sűrűsödő őszben. S a teljes zárttság tartozott hozzá végül a lakáshoz. „Külön zárt életükkel jöttek-mentek” itt az emberek is, „önmagukba zárva, egymásnak áthatolhatatlanul nagy távolságban” éltek egymás mellett. Anna szerelménél, Patikárius Jancsinál „a zárkózottságot hangsúlyozta” még a ruházat is. Szimbolikus volt a regényben a zárttság motívuma. Szimbolikus volt így, hogy a gyilkosság után a napfényes reggelbe kinyitotta Édes Anna mind az ablakokat. Ez a nyitottság hiányzott itt az életből.

A zárttság világa, az önmaguknak élő életék világa volt a Vízyéké. S így szükségszerűen az értetlenségé is. Ha a tért a zárttság, a benne ábrázolt emberi viszonyokat az értetlenség határozza meg. Mint az *Aranysárkányban* az *Édes Annában* is, gyakori volt a süket párbeszéd. Nem értették egymást a maguk énjébe, külön gondjaikba bezárt emberek. Elfutott egymás mellett szavuk és életük. Nemcsak a lentet és a fentet, a házmesterlakást és a Vízy-lakást, nemcsak Annát és Patikárius Jancsit választotta el „mérhetetlen távolság” egymástól, nemcsak az idegen életék eltérő igazságait folyvást szembesíteni kényszerülő bíró érezte töprengőn, „hogy az emberek nem ismerhetik meg egymást”: nem értették egymást többnyire még az összetartozók sem. Egymás mellett éltek csupán, de sohasem együtt. Jellemző példája volt ennek rögtön indításkor Vízy s Vízyné vak dialógusa. Vízyt a közélet, Vízynét a cselédprobléma foglalkoztatta. Nem figyeltek egymás szavaira. Saját gondvermébe süppedt mindegyikük. Nemcsak Moviszter látta úgy a Vízynével való beszélgetés után, „két malomban” öröltek itt az emberek általában is. Jellemző volt rájuk a kommunikációs képtelenség. Önmagába zárt minden egyes embert az érdekközpontúság. S ennek az attitűdnek különböző típusait jelenítették meg a regény hősei. Az érdekemberség tipológiája elemezhető ki szinte az *Édes Annából*. Csak a legfőbb típusokat nézve is adott volt egyrészt az intézményember, másrészt az élvezetember, végül pedig a tulajdonember, a privatizáló lét.

(AZ ÉRDEKEMBERSÉG TÍPUSAI: a) AZ INTÉZMÉNYEMBER.) Édes Anna házigazdájában, Vízy Kornél államtitkárbán az elidegenedett élet egy sajátos válfaja: az intézményember öltött mintegy testet. Nem emberekben gondolkodott ő, már csupán intézményben, s mi egyet jelent azzal: hatalomban, politikában. Az az ember jelent meg benne, aki énje kisszerűsége, üressége, céltalansága elől menekülve, valamilyen intézményhez való kötődéssel oldja

meg létét. Azt az alacsony számjegyet, mit önmaga jelent, megemeli azokkal a nullákkal, melyeket az intézmény ír mögé. Vízy önmagában, a minisztérium nélkül szinte semmi sem volt. Első megjelenésekor, a kommün bukása napján, mikor mint elbocsátott tisztviselő mögött, nem állt ott még mögötte a minisztérium, jelentéktelensége és jellegtelensége szembeszökőn kirajzolódott. Érzékelte a művészi ábrázolás, hogy az intézményember nem önmagától, belső gazdagságától: pusztán az intézménytől kapja súlyát, értékét — egyéniségét.

Éppen ezért elmitizálódik, csodálatosan megnő az ily ember tudatában az egyéniségét kitevő intézmény. Az intézményembernek ez a sajátsága tanulmányozható szinte Vízy Kornélon át. Valamiféle vallásos szentség — misztérium — volt számára a minisztérium. Úgy ejtette ki ezt a szót „olyan rejtélyesen, mintha azt mondaná: Misztérium”. Kitűnő hivatalnok volt, szorgalmas, lelkiismeretes, szerette a szertartásosságot, szerette a hivatal szellemét. De ez megölte benne egyben az embert is. Már mindig csak ügyosztályokról, bizottságokról, reorganizációról beszélt, s nem élő emberekről. Kaszinóba, bizottsági ülésekre járt, „barátságokat ápolgatott, érdekszalakat bogozgatott”. Egy elidegenedett szférába, a hivatal, az intézmény szférájába rakott át minden emberi kérdést. Még azt sem tűrte, hogy egyénileg zaklassák valami kéréssel, „mert akkor mire valók a hivatalos intézmények”.

Intézményfetisizmus jellemezte Vízyt, így lett politikus. Kulcskérdés volt számára a politika, azaz az intézményt fenntartó hatalom. „Féktelen politikai becsvágy lakozott benne” — hangzott róla az írói jellemzés. „Mindig a nagy politikai távlatokat kedvelte” — semmisítette meg az irónia a fontosságtudatát. „Még álmaiban is taktikázott” — csapott ki a gúny. S a jellegzetes kosztolányis, partikuláris énre történő visszaszrófolással így lepleződött le benne a „közéleti ember”: „Az önzés legszenyesebb gondolatától lelkesedett át, ő azonban ezt önfegyelme folytán abban a pillanatban el is tudta leplezni, s át tudta alakítani a közérdekért való rajongássá.” Pusztá frázisokban, hatalmi, szervezeti kérdésekben oldódott fel egész élete. Előződött benne a későbbi kitűnő satírahős: a *Közéleti kitűnőség*.

(AZ ÉRDEKEMBERSÉG TÍPUSAI: b) AZ ÉLVEZETEMBER.) Vízyék unokaöccsében, Patikárius Jancsiban az elidegenedett érdekemberség más típusa testesedett meg: az *élvezetember*. Ha Vízy egyéniségének az intézmény és a politika, a minisztérium és a hatalom volt a magyarázó elve: a Jancsiénak a pénz és a játék. A modern kapitalista társadalom fogyasztásra beállított, kívülről irányított embere jelent meg benne. Nem véletlen, hogy Amerika volt az eszménye, hogy filmszínésznek vágyott Hollywoodba. Testet öltött benne a hódítani kezdő amerikai élet- s embereszmény: az amerikanizmus.

Az ő zártsága nem a hivatali: a pénz zártsága volt. Magához gyúrta az egész egyéniségét. A pénz otthona — a bank — volt számára a vallásos szentség. „Mint egy székesegyházba” úgy lépett be oda. Hisz ott volt fellelhető „az egyedüli bálvány”, „amibe a huszadik század még hitt”: „az arany Isten”. Ennek „az új vallásnak kispapja” volt ő. Magatartásába, még külsejébe is mélyre ivódott a pénz ridegsége. Arca mintha fából lett volna, élettelen volt és szabálytalan. Vékony ajka szívósnak, kegyetlennek mutatta. Egész egyéniségében volt valami kimért, „ami a távolságot éreztetette közte és azok között, akikkel érintkezett”. A pénz bűvöletében élő ifjúság „könyörtelen nihilizmus” lakozott benne. A pénz okozta elidegenedettségre.

A pénzimádat mellett a felelőtlenség volt a másik lényegi rá jellemző ismérv. Egy nagy élvezeti tárggyá változott számára a világ. „Egy mindenki-

nek ismeretlen kor szabadságával tengett-lengett” benne. Alakjának, egyéniségének festéséhez részben (mint Kiss Ferenc rámutatott erre) a századvég dekadens felelőtlen, játékos, esztéta hősei szolgáltattak mintát: Huysmans Des Esseintes hercege s a wildei Dorian Gray. Mint Németh Andor írta: „úgy állt a regény világában, mint az impresszionista, érzelmi reakciókkal kísérletező művész a morális problémák közepette”. Megkönnyíteni, élvezetté tenni az életet, ez volt számára a cél. „Egy óra alatt angolul”: ily jellegű könyvek tartoztak hozzá az egyéniségéhez. A jazz-zenét is nem utolsósorban azért szerette, mert „mellette nemcsak gondolkozni nem lehet, hanem még érezni sem”. Ott élt benne valamiféle beteg, vandál vágy, a romlás, a rontás városa, a játékoság örülete is. A vágy arra, „hogyan fölfeszítse a zárat, hogy rugdalózzék, hogy mindent kinyisson, mindent besározzon, elrontson, szétrepesszen és összetörjön”.

Semmit sem vett komolyan ez a fajta hős, csak az őt kiszolgáló élvezeti, fogyasztási cikkeket, csak a maga játékszereit. A ruháira, körömráspolyaira ezért vigyázott, s ezért érdekeltte Édes Anna is. Ő sem volt más számára, csupán fogyasztási eszköz; eszköz egy célra, „melyre kiszemelte”, „egy lisztes zsák”, melyet fel kell dönteni. Játékszer, használati, élvezeti tárgy s nem egy másik ember. Fitzgerald „jazz-korszakának” Magyarországra, Pestre vetődött hőse volt Patikárius Jancsi, a *Nagy Gatsby*-ben megörökített típus magyar változata: a pusztá fogyasztásra, élvezetvállásra beállított élet, nem gondolkodó, üres, céltalan sors.

(AZ ÉRDEKEMBERSÉG TÍPUSAI: c) A TULAJDONEMBER.) Annához legközelebb a Vízy házban még Vízyné állott. Paradox módon ő is hozzá hasonló magányos és boldogtalan sors volt. Férje csalta, egyetlen lánya meghalt, a szellemidézés volt csak a vigasza. De mivel a körülötte levő érdekvilág törvényei szerint oldotta meg élete felgyúlt problémáit, nem nemesítette az átélte fájdalmat, ellenkezőleg: belső ridegségét növelte nagyra. Maradéktalanul önmagának való, bezárt életté lett. Megjelent benne az érdekemberség legtorzabb válfaja: a *tulajdonember*, a *privatizált lét*. Fő ismérve lett egyrészt a teljes *beszűkültség*, másrészt pedig a *tulajdonelvűség*.

Beszűkült élet volt a Vízynéé. Ha Vízzyhez a minisztérium, Patikárius Jancsihoz a bank és az éjjelimumató, hozzá a zárt világ, a lakás tartozott tipikus helyként. A tulajdonvállásra beállított polgári világnak ez volt a szentélye. A lakás nem otthon, de a privátszférára való beszűkülés szimbóluma volt. S Vízyné maradéktalanul ebbe befogva élt. „Mindentől távol gubbasztott” — hangzott róla a szó. Üres szemmel nézett maga elé, „a tárgyakon át, az embereken át, mintha nem azt látná, ami előtte van, hanem valami más”. A beszűkültséget jelzőn zsugorivá vált, a ház cselédei félbolondnak mondták, aki „a halottak lelkével beszélget”. Látóköre, világ iránti érdeklődése leszűkült a háztartásvezetésre, a cselédkérdésre, s főleg önmagára. Jellemző lett így rá egy nagyfokú ridegség. Anna, mikor először látta, úgy érezte: „egy sápadt, nagyon magas, jéghideg nő meredt eléje, aki — nem tudta miért — egy ismeretlen madárhoz hasonlított, szétborzolt, fényes dísztollakkal”. Ha Vízzyben a *Közéleti kitűnőség* korai változata jelent meg, benne egy más szatíratéma előződött: az *Uriasszonyé*. Megjelent benne az önmagának való beszűkült, önző lét.

Mivel a teljes énbe-zárkózás állapotában élt mindig Vízyné, eltorzult a világhoz való viszonya is. Tárgyakhoz, dolgokhoz való viszonyra vált az konkrét, valós emberi viszonyból; jellemző volt rá a beszűkültség mellett a ma-

radéktalan *tulajdonelvűség*. „Megtanulta — szólta róla a szerzői jellemzés —, hogy az élet semmi, az anyag minden.” „Mámorosan bámulta a mindenható anyagot”, s bírni akarta azt, mint saját tulajdonát. Anna sem volt más számára csak „beszerzett portéka”, melyet hosszan, betegesen kívánt, melyet meglátva „vágy fogta el, hogy azonnal itt marassza, hogy birtokolja”, mint egy műtárgyat vagy egy ritka bútort. S ha már megszerezte, óvni akarta, hogy csak az övé legyen, priváttulajdona. Maradéktalanul kisajátította. A maga hasznára „idomította”. „Nem gondolt arra — mint a regény írta —, hogy Annának máshoz is köze lehet”, hogy ő egyben egy én, egy külön önmaga. Még azt is „személyes sértésnek tekintette, hogy beteg is mert lenni”. Akár egy tárgynak, nem volt más célja neki a szemében, csak hogy bármikor rendelkezésére álljon, csak hogy kiszolgálja. Tulajdonviszonnyá vált egy lehetséges emberi viszony, dologgá változott az ember, az élő lény.

Az érdeketikával élő világnak volt Viziné így a szimbóluma a maga privatizált életével, rideg pompájával, beszűkültségével. Egy olyan világ öltött testet benne, melyben semmibe vevődött minden humanista etika alaptétele; az, hogy az ember cél, sosem lehet eszköz. Nem a másikat látta ez az elidegenedett, érdekeltví lét a másik emberben, csupán a dolgot. Édes Anna tette innen volt érthető. Az eszközlét ellen, a kiszolgáltatottság ellen lázadt, tiltakozott a humanizált tudatalatti, az elfojtott emberség.

(ERDEKEMBERSÉG — ÉRTÉKEMBERSÉG.) Nem egy közvetlen szociális jellegű kizsákmányoltságot ábrázolt Kosztolányi az *Édes Annában*: az embert nem célnak, eszköznek tekintő érdek gondolkodás szorítójában szenvedett a hősnő. Igaz: ebben az esetben sem kétséges a szociális jelleg. Hisz vannak társadalmak (s a pénzt, a magántulajdont fétisnek tekintő kapitalizmus például ilyen), melyek fokozott mértékben hajlamosak ily elabszolutizált érdekszemléletre. De ezen túlmenően, volt ennek a látásmódnak bizonyos tágabb, történeti-ontológiai megalapozottsága is. Egy értékmentes zónától, a természeti szférától megy előre ugyanis az emberiség a maga történelmi útján a második természet, az értékek felé. Két világhoz köti így mindig is a léte: egyrészt a szükségyszerűségek, az érdekek rendjéhez, másrészt az értékekéhez, a szabadságához. S ha az előbbi is a meghatározója, az utóbbi a célja, az irány sugallója. Érdeketika és értéketika összeütközése végigkíséri így az ember történelmét.

Egy kizsákmányoláson alapuló, konkrét társadalom bírálata volt tehát Édes Anna sorsa, de ugyanakkor több is, más is annál. Nemcsak arról szólt a regény, hogy — miképp Kuncz Aladár írta — „egy szolgálólány élete felőrlik gazdái önzésében”. Ezen a közvetlen konkrét társadalombírálaton túl ott rejtett benne egy messzebbre nyúló, társadalomontológiai jellegű mondanivaló is: fellebbezés volt ez az érdekvilág ellen az értékek nevében. Egy racionalizált, csak érdekre néző, a teljesítményelvet elabszolutizáló, technikai civilizáció üres, szorító célgondolkodásából vágyott az egyén egy másfajta világba, hol az emberi személyiség tisztelete, nem eszköznek, de célnak tekintése szab rendet és törvényt. Ennek jegyében volt megrajzolva Édes Anna arca. (Jelképesnek tekinthető szinte, hogy épp 1900-ban született. A huszadik századnak volt a gyermeke. Annak etikai-emberi problémái jelentek meg benne.)

Mert elsődlegesen nem egy szociológiailag determinált típus, egy, a városba került szegényparasztlány volt Édes Anna, de egy magatartástípus: egy értékekre fogékony, a durvaságtól, közönségeségtől visszariadó érzé-

keny lélek. Nem szociális, de szellemi képlet. Szociális származásáról tanulatlansága — Moviszter szavával — „öntudatlansága” tanúskodott csupán. De egyébként nem parasztos volt, „nem tenyeres-talpas”, épp ellenkezőleg „nyúlánk és törékeny”, finom, szenzibilis, rezzenő lélek, aki még egy csirkét sem tudott megölni. Belső finomságát egy érzékmotívum már egymaga jelezte: a köznapiságtól leginkább elhanyagolt érzékszerv, a szaglás kapott különös hangsúlyt a jellemzésében. „A zongorából kiáradó kámforszag”, „az éles hideg szag” idegesítette. Ha szavai nem is voltak érzései kifejezésére, sokat hangoztatott ösztönei egy érzékeny idegrendszer híreit hozták. Erről tanúskodott hallgatagsága is. Ez volt az egyik legjellemzőbb tulajdonsága. Kosztolányi (írói bravúrral) alig beszéltette, szinte teljesen hiányzott jellemzéséből a beszéd, párbeszéd. „Csöndesen járt, mozgott.” Nemcsak tudatlanságának, iskolázatlanságának volt ez tükrözője, de érzékenységeének is, az intenzív mély belső életnek. Mert nem kifelé-, de befelé-élet volt az Édes Annáé, az érdekmemberséggel szemben az értékemberségnek volt ő hírhozója. Felfokozottabban érezte így az érdekgondolkodás teremtette fonák léthelyzetet: egyrészt az otthontalanságot, az idegenséget, másrészt pedig az identitásvesztést, az énnélküliséget.

(AZ ÉRDEKVILÁG TERMÉSZETRAJZA: a) OTTHONTALANSÁG.) Mint jellegzetes ismérv, az otthontalanság határozta meg Édes Anna létét. Jelképes az például, hogy karácsony tájt született meg bűnügyében a bírósági döntés. Poétikai adalék volt ez a dátum: az otthon, a család ünnepére való művészi rájátszás. Jelezte ez is, mint ellentételés Anna létjegyét: otthontalanságát. Életrajzi adatai is innen tekintve álltak egységbe. Már egymagában származása is bizonyosság volt erre. Egyrészt szegénynek, másrészt árvának rajzolta hősnoáját a szerző. Nem véletlenül enlegette folyvást, hogy mostohája volt. Otthontalanságát jelezte foglalkozásának természete is: a cselédi munka. Mint Bálint György írta: bent van a cseléd a családi otthonban, de mégsem része annak, „ő örök kiszolgáló és kiszolgáltató”. Az otthon árnyékában kiélezettebben érződik így otthonnélkülisége. Mint Kosztolányi megjegyezte Édes Annának korábbi gazdáinál, Bartoséknál tett látogatását leírva a cseléd sorsáról: „Bármennyire is szívesen fogadják őket, érzik, hogy nem pótolhatatlanok. Ezt mindenki érzi hébe-hóba. De ők egészen és viharosan érzik.” Ezt érezte meg Édes Anna is. Az általa nevelt s becézett kisgyerek nem ismerte meg már. Származásában és foglalkozása természetében is adva volt már az otthontalanság. S ez teljesedett ki a Vízy-lakásban.

Az önmagukba zárt, önző életek hidege és idegensége vette körül Édes Annát Vízy Kornéléknál. Az ismeretlen szagok, az idegenes hangzású Kornél név, Vízyné sápadtsága, jéghidegsége már első pillanatban jelezte a légkört: az idegenséget. Igaz: formálisan jól bántak vele, ezt a tárgyaláson több tanú is erősítette. De megmutatkozott ebben a bánásmódban (Erich Fromm megkülönböztetését idézve) a *fairség* etikája és a valóban humanista etika közti különbség. A *fairség* pusztán udvarias, szabályos viselkedést kíván, az igazán humanista etika sokkal többet annál: szeretetet, testvéri érzést, benső érdeklődést, a másokban az ember becsülését. S Anna a Vízy házban ezt nem kapta meg. A teljes közönynek, a Movisztertől emlegetett ridegségnek volt takarója csupán a *fairség*. Az idegenséget, az otthontalanságot érzékeltette. S ezt hozta hírül két jellegzetes kísérő motívum is: egyrészt a rabság képze, másrészt pedig a tárgyak szerepe.

Rejtett hasonlatként a *rabság* képze vonult végig — Édes Anna sorsát

jellemezve — a regény egészén. A konyha szűk volta, üressége, elhagyatottsága, a szemben levő bérház irtatlan tűzfala s a lakás egészének kísértő zárt-sága a börtönt idézte. Mikor a bilincset rárakták, Anna „közönyösen szemlélte, s úgy állt ott, mint aki már régtől fogva viseli és már régtől fogva megszokta”. Hiszen börtöncellája nagyobb volt, mint Vízyék konyhája, korábbi lakása. A börtön előző „otthonának” volt csak meghosszabbítása.

S éppúgy, mint a rabság háttér-hasonlata, az otthontalanságot jelezte a tárgyak hangsúlyos szerepe is. „Úgy tetszett, egy elvarázolt kastélyba került” — jellemezte a regény Édes Anna érzését, mikor először belépett Vízyék házába. „A bútorok valami névtelen reművelletel töltötték el.” A tükör, az ingaóra, a torontáli piros szőnyeggel letakart hencser, a fehér kályha, a nem gömbölyű, de hatszögletű asztal, a Macquart-csokor a pávatollakkal: mind idegenítette. Tudatos írói eljárás volt ez Kosztolányinál. Funkcionált volt a tárgyak jelenléte. Nemcsak a természet: az is lehetett nála az otthontalanság, az idegenségerzés hírül hozója. Mint a *Pacsirtában* írta: a kétségbeesés, a belső keserűség hangulatában „maguk a tárgyak is, egy lámpaoszlop, egy kavicsos út, egy bokor, fokozottan éli a maga ősi, zárkózott, embernek ellenséges életét, s szívünket fájdítva mutatja közönyös mivoltát, úgyhogy visszadöbbenünk tőle”. Ez történt az *Édes Annában* is. A főhősnő idegenségét, otthontalanságát tükrözte vissza a tárgyak ellenségesége. A gyilkosságot előzően is egy tölgyfa székből botlott meg Anna, azt döntötte fel s oly zajjal dördült az végig „a földült szobákon, mintha pisztollyal lőttek volna”. Kirívóan, kiélezően jelezte ez az ellenséges, idegen világot, a benne való otthon nemlétét.

(AZ ÉRDEKVILÁG TERMÉSZETRAJZA: b) IDENTITÁSVESZTÉS.) Németh Andor mutatott rá, hogy erősen deformált világ az *Édes Annáé*. Ezt a deformáltságot a hősnő fejlődése érzékeltette legszembeszökőbben. Alig nyolc hónapot töltött Édes Anna a Vízy lakásban. 1919. augusztus 14-én lépett be s 1920. május 20-án történt a gyilkosság. De ez alatt a rövid idő alatt oly változások mentek végbe benne, melyekhez egyébként évek kellenek. A deformáció mintegy kiélezett. Kiélezetten hozta felszínre ez a normáltól eltérő sűrített fejlődés az érdekvilág egy lényegi ismervét: személyiségellenességét.

Eredménnyel járt Édes Anna sorsában nézve Vízyné „idomítása”, mai szóval mondva: a manipuláció. Tanulmányozható szinte a regényben annak technikája. Semmibe vevődött itt egy természetes, köznapi emberi szükséglet, az, hogy önmagává lehessen az én. Kosztolányi, akit (mint felesége megörökitette) még öltözködése „hibáiban, ügyetlenségeiben” is „valami tudatalatti ágáló csúfondárosság mozgatott a tekintély ellen”, aki szinte jelszóként vallotta „a közfelfogás divatjával ösztönösen szembehelyezkedem”: érzékeny volt erre, érzékeny volt minden manipulációra, konformizálásra. Meg tudta írni Anna betörését.

Lépten-nyomon beleszólt Vízyné Anna életébe, „folyton a sarkában pandúrkodott”, mondván: „ne menjen mindig a maga feje után, hallgasson azokra, kik okosabbak nála”. Elvette önállóságát. Egyre inkább felnőtt a lányban „az alázat és a kiszolgáltatottság”. Mind jelentéktelenebbnek érezte önmagát, ki semmit sem tud, semmihez sem ért. Eltűnt belőle az önbizalom, az önmegebecsülés. Mint a piskótajelenet mutatta: önként, magától visszafojtotta még a vágyait is. „Nem szeretem”: mondta a süteményt átnyújtó asszonyának. Holott szerette. A gyilkosság előtt mintegy jelképesen, gyorsan és mőhon ette a süteményt. Nem az önérték utasította vissza korábban

sem a nagy kegyesen felajánlott édességet de — mint Moviszter gondolta — a tudat alatt ható alkalmazkodás. Nemcsak tetteiben: a vágyaiban sem volt már önmaga. A manipuláció behatolt mélyre, az idegekbe: az érzésekbe, a gondolatokba.

Elvette Annától a Vízy ház a magabiztosságot, a hitet önmagában, s elvette egyben a magánéletét is. Elvágódtak a külső világhoz fűző kapcsolatai. Apjától, bátyjától, nagybátyjától, Ficsortól, a többi cselédétől, az udvarolni szándékozó kéményseprőtől egyaránt messze került. Lazult, elszakadt minden kötőszál. Arca megcsúnyult, hullott a haja, nem szeretett így emberek előtt mutatkozni már. Közöny nőtt fel benne: „megfásult, elszibadt benne valami. Szinte elfelejtett mindent, ami volt.” A manipulált élet kiteljesedéseként megjelent az emlékezetvesztés. Előződött szinte az Ajtmatovtól megírt mankurt-lét: „múlton és jövőn kívül, az örök jelenben élt” — mint a regény írta — a végén már a hősnő. S érvényesülhetett így, amit automata, konformista mechanizmusnak nevezett el Fromm: végbement a teljes hasonulás: „Mint a legtöbb cseléd, ő is utánozni kezdte asszonyát. A haját már egészen úgy simította végig, mint Vízyné, s az ismerősök, mikor telefonoztak, gyakran nem tudták, hogy az ő hangját hallják-e vagy az asszonyáét.” Befejeződött a manipuláció: megszűnt az identitás. S ennek lett kifejezője a gépszerű élet, a robottá válás.

„Mint valami halk automata mozgott” Édes Anna a Vízy lakásban. „Mint egy gép, gondolták, mint egy gép”, akik figyelték munkáját. A szerep, a funkció elnyelte az embert, elveszett az emberi teljesség. Mint Moviszter mondta a bírósági tárgyaláson, érezve a parancsot: „Et animas pauperum tuorum ne obliviscaris in finem. És te szegényeidnek lelkét ne feledd el végképp” — küzdeni akarva így Anna igazáért, az ember igazáért: „Nem úgy bántak velem, mint egy emberrel, hanem mint egy géppel. Gépet csináltak belőle... Embertelenül bántak velem.” Vádolta Moviszter a végrehajtott manipulációt, panaszolta a tűnt személyiséget, az elrabolt, elvett éni-identitást, az eltűnt alkotó ént.

(A HUMANIZÁLT TUDATALATTI.) Egy, az érdeketika jegyében szervezett világban élve, otthontalanság és identitásvesztés jellemezte Édes Anna létét, s ez magyarázta tragédiáját. Lázadt a tudatalatti: az elfojtott emberség. Mert abban a vitakérdésben, hogy a freudizmus ihletése belejátszott-e az *Édes Anna* létrejöttébe avagy sem, nem kétséges a válasz: a tudatalatti freudi felfedezése nélkül nem alakult volna így a regény. Nem pszeudo-freudizmus volt jelen benne, de továbbfejlesztett freudizmus. Nem alkotta még meg, mikor Kosztolányi az *Édes Annát* írta, Erich Fromm a *humanizált tudatalattiról* a maga elméletét. Ráértett azonban erre az írói zsenialitás. A freudizmusnak ugyanaz a továbbgondolása ment végbe nála a művészet síkján, amit Fromm elmélete jelentett később a teóriában.

Szakított Fromm azzal a freudi elképzeléssel, amely túlzottan értékmentessé tette, pusztán a nemiség vagy az agresszivitás ösztöneire korlátozta a tudatalattit. Abból indult ki, hogy „minden egyes individuumban jelen van a teljes emberiség”, minden kiküzdött emberi vívmány emberi érték. A társadalom azonban a maga egészében ezt sosem fogja át, pusztán annak egy töredékét, mégpedig azt a részt, amely az ő érdekeinek, értékrendjének, normaigényének megfelel, azokkal egybevág, a többit elfojtja és leszorítja a tudatalattiba. Az elfojtás tehát — hangsúlyozta Fromm — „nemcsak bizonyos, a társadalomtól tabunak tekintett törekvések kapcsán

áll elő, hanem a következő alapvető ténnyel kapcsolatban is. Ha egy bizonyos társadalomban konfliktus jön létre a minden egyes embert érintő humánus érdekek és a társadalomnak, illetve az ott uralmon levő elitnek érdekei közt: minden társadalom gondoskodik róla, hogy tagjai többsége ne realizálja ezt a diszkrepanciát. Sőt: minél nagyobb ez a hasadás az adott társadalom fennállását védő külön érdekek és az általános emberi érdekek között, annál erősebb lesz ez az elfojtás.”

Humanizálódik, mintegy innen szemlélve a tudatalatti. Nem pusztán negatív ösztönök szorulnak le bele, de pozitívek is. Lefojtódik minden, az adott társadalomtól használni nem tudott, feleslegesnek ítélt humánus érték. Miképp Fromm írta: „a tudatalatti a teljes ember, kivéve azt a részét, amely az adott társadalomnak megfelel”. Az így értelmezett tudatalatti, a humanizált tudatalatti felől szemlélve válik érthetővé Édes Anna tragédiája is. Egy érdekközpontúan gondolkodó társadalomban élve az emberi értékek itélődtek elfojtásra nála, azok szorultak le a tudat mélyére. Az imperialista kor nagy feszültségére vetődött itt fény: a humánus szükségletek és az adott társadalmi valóság közti ellentétre. Az érdekembarátsággal szemben elbukott az értékek embere. Elfojtódni kényszerültek az arra jellemző szükségletek: az ember minőségi szükségletei.

Kiss Ferenc figyelt fel rá legerőteljesebben, mennyi értéket sűrített bele Kosztolányi Anna alakjába. Ahogyan írta — az író saját „üdvösségügyei: a játékok, a világosság, a testvériség utáni szomjúság s az értelmes munka, a szabad alkotás fenyegetett igényei hangolódtak Anna ösztöneire”. Nem bűnöző, s még csak nem is primitív ember volt Édes Anna Kosztolányi értelmezésében. A legnagyobb emberi rangot képviselte: az értékembarátságot, a minőségi embert. Nem gyilkos volt, még nem is csak áldozat, sokkal több annál: a Németh László-i Kurátor Zsófik, Kárász Nellik, Égető Eszterek korai mása. Nem véletlenül tartozott hozzá az írói jellemalakításban a mártír, a szent irányába való portréstilizálás.

Ezt a stilizálást a névadás poétikája, a beszélő név ténye már egymaga mutatta. Mint Kosztolányi írta: hallucináció volt számára szinte az Édes Anna neve. „Jólesett mondogatnom, leírnom — fejtegette az alkotás titkát. — Talán azért tudtam vele annyi szeretettel foglalkozni. Én az Anna nevet régóta szerettem. Mindig a mannát hozta eszembe, azonkívül egy kacér és nagyon nőies feltételes módot is. A vezetéknév, amely ösztönösen társult melléje, nem egyéb, mint hódolatom kifejezése. A kettő együtt, vezeték- és keresztnév, a maga lány zeneiségében egy másik ősi és végzetes szókapcsolatot idézett fel: az édesanyát.”

A mártír irányába való stilizálást jelezte egy, a mélyben kísértő jellemző kép is: a szentre rájátszás. Látszott Édes Anna, amint „az ablak keresztfájára feszítve mossa az ablakot”. S hasonló kép merült fel a rendőrökben is, mikor motozás közben fenntartott kézzel a falhoz állították: „a gyilkos lány, a legszörnyűbb bűnnel tetézve egy pillanatig valami régi, félelmes oszlopszentet idézett emlékezetükbe, aki égnék tárt karokkal áll”. Joggal emlékeztette Elek Artúrt Flaubert modern legendájának hőseire, az „Egy jámbor lélek” Félicitéjére Anna alakja. Valóban az volt: evilági szent. A minőségi emberség, az értékembarátság letéteményese. Az ember minőségi szükségleteinek fenomenológiája elemezhető ki szinte életéből. Hozzá tartozott annak két jellemző vonása: egyrészt az önmegvalósítás-vágy, másrészt az otthonlét igénye. Azért tudott annyira érzékeny lenni a Vízy házban ezek hiányára, mert ezek mohó sóvárgása hatott ott bene.

(AZ ÉRTÉKEMBERSÉG TERMÉSZETRAJZA: ÖNMEGVALÓSÍTÁS ÉS OTTHONOSSÁGIGÉNY.) Az önmegvalósítás elfojtott vágya élt Édes Annában. Erről tanúskodott mindenekelőtt munkaszerepét: nyomot akart hagyni a világban. Nem parancsszóra, magától dolgozott: létszükséglet volt számára a munka. Az egyéniség kibontakoztatója. S hozzátartozott ettől elválaszthatatlanul az autonómia igénye, vágya. Mikor négy napra elutaztak Víziék, s ő „gazdái nélkül, önállóan intézkedhetett, boldogan sürgött-forgott, akár egy házvezetőnő”. Felszabadult az egyénisége.

Az önmegvalósítás igénye mellett jellemző volt rá, mint minden, a minőségi emberség akaratával élő életre: az otthonlét vágya, a vágy a harmóniára és a boldogságra. Nem utolsósorban innen eredt egész egyéniségét meghatározó családsóvárgása. Vízyékhez kerülve legjobban hiányoztak neki — mint a regény írta — „talán mégis a gyermekek, akik eleven kedves, kis pajtásai voltak... Dajkálni szeretett volna itt is valakit, meséket, versikéket mondani”. Ezért őrzött ott a batyujában „egy horpadt sárgapleth gyermektrombitát” is, mint valami fétist. Az előző helyén nevelt kisfiútól, Bandikától kapta. Szimbólum volt ez szinte számára: az otthon szimbóluma.

S az otthonakaratot jelezte az ismerőség kíváncsága is. Az otthon világa ismerős világ, hol tiszteletet éreznek az emberek egymás iránt. Báthory úrhoz, a kéményseprőhöz azért vonzódott, mert „nagy tisztelettel, becsülettel beszélt vele”. S még a gyilkosság után, letartóztatásakor is jólesett neki, ahogy a rendőr, Szűcs Antal bácsi megszólította: „Valami melegség járta át, mint a tavaszi szellő, hogy tegezték, hogy ez a parasztrendőr, aki olyan volt, mint a legények a falujában, tegezte őt, s nem is látta benne a hivatalos személyt, csak valakit, aki az ő vére, aki az ő atyafia.”

S nemcsak ismerős, de egymást segítő világ is az otthonos világ. Annában ott élt egy nagyon nagy mérvű segíteni vágyás. Mikor Báthory lánykérése után kimondta végül, hogy mégiscsak Vízyéknél marad, s Vízyné, ki a távozás hírére megbetegedett, egyszerre meggyógyult: „Anna olyan fürgén, boldogan szolgálta ki, mint még soha”. Örült, hogy jót tehetett. S nem utolsósorban hozzátartozott az otthonigényhez a szeretetéhség, a szeretni akarás. Annának Patrikárus Jancsi iránti érzésében ez volt a domináns. Vágyott szeretetre, szeretni akart, s kigyúlt a szenvedély. Ha szeretetére más tárgy nem akadt, egy csirkét nevelgetett. Valaki élőhöz tartozni akart.

Ilyen s más ezekhez hasonló tulajdonságok éltek ott latensen, egy-egy apró jelben felszínre szökve Édes Annában. S a körötte levő, elidegenítő érdekvilág ezeket nem engedte kibomlani benne. Oly mélyen ható emberi, minőségi szükséglet, mint az önmegvalósítás- s az otthonosságigény nem talált létezési teret. Az én legjobb lehetősége — az értékemberség — fojtódott le a tudatalattiba s kényszerült álútra. Belső lelki képletét nézve a huszadik század nem mennyiségi, de minőségi szükségletek nevében lázadó, rendhagyó, fiatal kivonulónak, a kommunákat szervező hippinemezdeknek, az új anarchistáknak volt Édes Anna távoli rokona, tudattalan, ösztönös, korai mása. Egy célracionális, csak érdekvilágba betört rajta keresztül — nem az irracionális — csak egy más törvényű lét, egy másfajta logika. Felhangzott az elfojtott értékek tragikus vétője. Végbement a tudatalattiba szorított emberség, jóság atomrobbanása.